

Д. М. Чорний

МІСТО І СЕЛО НА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XXI СТ.)

Статтю присвячено висвітленню історії розвитку мережі міських і сільських населених пунктів в регіоні Слобідської України починаючи з другої половини XVIII ст. до початку XXI ст. Аналізуються кількісні та якісні характеристики різних типів поселень, визначаються вплив соціально-економічних та політичних факторів на зростання або зменшення їх кількості в умовах перебування в рамках Харківського намісництва, Харківської губернії та Харківської області.

Ключові слова: місто, село, населений пункт, урбанізація, модернізація.

Модернізаційні процеси, що відбувались в Україні протягом останніх 150 років, докорінно змінили соціально-економічний, політичний та культурний ландшафт всіх історико-культурних регіонів. Українське суспільство перетворилось із аграрного на індустріальне, урбаністичне. Слобожанщина знаходилась у вирі цих зрушень, чи не найбільшими темпами, порівняно із іншими регіонами держави, набуваючи новітніх ознак. Розвиток міських та сільських населених пунктів регіону – їх кількість, чисельність населення, статус – віддзеркалюючи нелінійний характер процесів модернізації, може слугувати одним з критеріїв перемог та поразок останньої.

Наукові дослідження історії населених пунктів Слобідської України були започатковані на рубежі XIX–XX ст. Д. І. Багалієм [3]. Починаючи із 1920-х років простору, що перебував поза межами урбаністичного середовища, приділялось значно менше уваги. На початку 1960-х років А. Г. Слюсарський встановив кількість населених пунктів та абсолютні показники зростання населення краю в XVII–XVIII ст. [28]. Із підготовкою та виданням «Історії міст і сіл Української РСР» зростає увага до процесів, що відбувались не лише в містах, а й по великих та малих селах [11, 14].

У незалежній Україні формуються потужні школи регіональних, містознавчих та краєзнавчих досліджень, які мають поєднати зусилля істориків, культурологів, етнографів, соціологів у студіюванні історії міст і сіл [8, 30]. Але поки що відповідні дослідження відбуваються у кількох паралельних напрямках, які не завжди перетинаються між собою. По-перше, це стосується праць з історії селянства, які продовжують і розвивають напрацювання попередньої історіографії [15, 16, 24]. По-друге – формування менталітету селян і городян у регіональному вимірі [9, 19]. По-третє, робіт, присвячених окремим районам Харківщини [4, 6, 10, 18, 31] і області в цілому [26]. Протягом останніх років побачили світ дослідження з історії окремих сіл регіону, серед яких ґрунтовністю джерельної бази, новизною виділяються роботи історика з Шевченківщини А. Булиги [5, 7]. Головну увагу дослідники приділяють становленню національної самосвідомості, впливу реформ на розвиток економічного потенціалу регіону. Констатуючи зростаючий вплив міст, міської цивілізації на селянський світ, вони приділяють значну увагу еволюції менталітету селян в умовах модернізації. У науковій та навчальній літературі констатується факт швидкої денационалізації українців, особливо по містах. Зворотній вплив – українського села на міста – залишається поза увагою. Хоча деякі автори, приміром Ю. Присяжнюк, намагаються подолати цей недолік [24, с. 195]. У публікаціях, присвячених Харківщині, домінує містоцентричний підхід, коли увага концентрується на подіях у головному місті (селищі міського типу) району. Натомість решта населених пунктів «випадають» з поля зору. Теж саме стосується даних, розміщених на популярних інтернет-сайтах [32, 36, 38, 39]. Динаміка змін кількості поселень різних типів на Слобідській Україні в умовах Російської імперії, Радянського Союзу, незалежної Української держави, визначення стадій та обставин цього процесу не стали об'єктом уваги науковців.

Мета даної статті полягає у тому, щоб на основі аналізу наукової літератури та історичних документів, у яких висвітлено історію становлення міст і сіл Слобідської України, визначити кількість поселень різних типів, періодизацію їх розвитку в умовах перебування в рамках

Харківського намісництва, Слобідсько-Української (згодом Харківської) губернії та Харківської області.

Наприкінці періоду масового переселення українців з Наддніпрянщини на Слобожанщину (1686 р.) в краї було 232 поселення з майже 250 тис. жителів [28, с. 112]. У 1785 р. на території Харківського намісництва зафіксовано 1194 поселення, зокрема 15 міст, два міста, що втратили офіційний статус, 289 слобід, 293 деревні, 380 хуторів [22, с. 72]. У них проживало 797,7 тис. жителів [22, с. 70], або близько 668 осіб на одне поселення. Наприкінці XVIII ст. в регіоні було 3169 поселень (приблизно 1 млн. мешканців) [28, с. 112, 113], з яких 19 міст, 630 сіл та слобід, 2111 хуторів. На протязі майже століття кількість поселень в регіоні незначно зросла. У 1867 р., на початку модернізаційних процесів в Російській імперії, на території Харківської губернії існувало 3227 населених пунктів. Протягом наступних 30 років їх кількість зросла у 2,2 рази і досягла 6991 [27, с. 96], що пов'язане із значним приростом населення та прогресом економіки [25]. Під час Всеросійського перепису 1897 р. зафіксовано не лише зростання кількості населених пунктів порівняно із даними поточної статистики, а і певні «якісні» зміни. Притаманні домодерному суспільству звичні типи поселень «місто», «село», «хутір» суттєво доповнилися новими та модифікованими старими типами. Так, у губернії було виявлено 8540 окремих «населених місць», зокрема млинів, залізничних будок, сторожок та ін. [23, с. IV]. Як бачимо, імперські статистики навіть використали нетиповий термін для характеристики розмаїття поселень. Матеріали перепису дозволили уточнити кількість жителів на одне поселення – 291 особа [Там само], в той час як за даними попередніх поточних обрахунків вважалося, що цей показник становив 359 осіб [27, с. 96]. Протягом 1860-1890-х рр. суттєво зменшились відстані між окремими населеними пунктами: якщо раніше на один припадало 8 кв. верст, то тепер – 5,6 кв. верст, що полегшувало контакти між ними. Для порівняння, на території Європейської частини Імперії відповідні показники становили 158 осіб та 7,13 кв. верст [23, с. IV].

Між 1897-1913 р. населення Харківської губернії зросло в 1,4 рази, зокрема міське – у 1,47 рази, сільське – в 1,4 рази. Питома вага городян коливалась в межах 14,7-15,4 % [20, Ведомость «О числе жителей по сословиям»; 21, Ведомость «О числе жителей по сословиям»; 23, с. 2-3], але суттєвих змін у кількості та статусі населених пунктів не зазначалось.

У 1920-х роках відбулись суттєві зміни статусу багатьох поселень регіону. Радянська влада, запровадивши нову категорію «селища міського типу», надала проміжний статус частині населених пунктів, які до революції належали до категорії сільських. Таким чином штучно збільшувалось міське населення, що, імовірно, продиктовано ідеологічними чинниками, адже більшовики вважали міста осередками прогресу, розвитку робітничого класу. Проведення територіально-адміністративних реформ, пов'язаних із ліквідацією поділу на губернії, впровадження системи округ та районів, а згодом областей суттєво вплинуло на статистику населених пунктів. Так, у довіднику 1931 р. наводились узагальнюючі дані по УРСР кількості міст (81), селищ міського типу (96) та інших населених пунктів (54999) [2, с. 192]. Але вже наступного року органи влади, очевидно, відмовились від спроб підрахунків неміських населених пунктів, зазначаючи: «н/св» (відомостей немає). По Харківській області зафіксовано 23 міста, 20 селищ міського типу [1, с. 96]. Виключення із підрахунків сільських населених пунктів [29, с. 223-224], а також відсутність згадок про них у енциклопедичних та навчальних виданнях мало місце до початку 1960-х рр. [17, с. 37-38; 37] і було невинуватим. Така тенденція поширювалась не лише на регіон Слобідської України. Спричинено це, на нашу думку, кількома обставинами. По-перше, дезорганізацією статистичної справи внаслідок постійних територіально-адміністративних реформ 1930-х рр. По-друге, очевидно, далася взнаки політика колективізації та голодомор 1932-1933 рр., які суттєво вплинули на кількість населення у сільській місцевості, а отже і на кількість населених пунктів. По-третє, нищення населення цілих сіл у добу війни. І хоча останнє не зафіксовано на Харківщині, влада в даному випадку діяла системно і намагалась приховати страшну правду про колосальні людські втрати. Примусове і жорстоке розселення приховувалось за узагальнюючими даними про населення міст, яке по Харківській області між 1926-1939 рр. зросло у 2,3 рази і склало 53 % населення регіону [37, с. 82]. Наприкінці 1950-х рр. 62 % мешканців краю були городянами [14, с. 62].

У середині 1960-х рр. у Харківській області було 2384 населених пункти, зокрема 15 міст, 58 селищ міського типу, 2311 сільських [14, с. 9]. Через десять років кількість їх зменшилась до 2056, тобто у 1,2 рази. Якщо кількість міських населених пунктів зросла на дві одиниці, до сільських зменшилась на 332 [11, с. 9]. Протягом наступних 30 років кількість сіл на Харківщині зменшилась на 297 (тобто ще у 1,2 рази), а отже тенденція «вимирання» збереглася, хоча і дещо уповільнилася. Станом на 2006 р. в області нараховувалось 1760 поселень, зокрема 17 міст, 61 селище міського типу, 1682 сільських населених пункти [33, с. 6-7; 34, с. 6-7; 35, с. 22-23]. Зросла і питома вага міського населення до 79,5 % [Там само; 12, с. 27; 13, с. 34-36]. На початку ХХІ ст. на Харківщині у середньому на одне поселення припадає 1,6 тис. жителів.

Таким чином еволюція поселенської структури в Слобідській Україні поділяється на три етапи: перший – з кінця ХVІІІ до середини ХІХ ст., що позначився відносною поступовістю збільшення кількості населених пунктів. Другий з 1860-х до 1920-х рр. – інтенсивного зростання. Третій з 1930-х рр. до сучасності – прогресуючого зменшення кількості сільських поселень і відносної стабілізації кількості міських. Якщо у другій половині ХІХ ст. кількість населених пунктів зросла у 2,2-2,6 рази, то за відповідний період ХХ ст. – зменшилась у 1,4 рази. Радянська модернізація істотно змінила співвідношення між населенням, зайнятим у сільському господарстві та промисловості, кількість та зовнішній вигляд міст і сіл Слобожанщини. Прискорене переміщення життя слобожан із сел до міст означало руйнацію традиційного економічного укладу, звичного середовища проживання, народної культури, що не могло не позначитись на ментальності населення.

Література

1. Административно-территориальное деление Союза ССР. Изменения происшедшие за время с 1/XI – 1931 г. по 1/VII – 1932 г. – М.: Изд-во «Власть Советов» при президиуме ВЦИК, 1932. – 127 с.
2. Административно-территориальное деление Союза ССР. (Районы и города СССР). – М.: Изд-во «Власть Советов» при президиуме ВЦИК, 1931. – 313 с.
3. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х.: Вид-во «Основа» при Харківському державному університеті, 1990. – 255 с.
4. Беляєв М. С., Чернігова Н. В. Наш край – Богодухівщина. – Х.: РВП «Оригінал», 1993. – 144 с.
5. Булига А. Гроза. Волоська Балаклія. Населені пункти Шевченківщини. – Х.: Райдер, 2007. – 296 с.
6. Булига А. Краю мій, Шевченківщино... Нариси з історії району. – Шевченкове, 2001. – 136 с.
7. Булига А. М. Нижній Бурлук. Новомиколаївка. – Шевченково: Балдрук, 2007. – 192 с.
8. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
9. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). – К.: Критика, 2006. – 632 с.
10. Захаров И. И. Волчанск и Волчанский район: От века к веку. – Х.: РИП «Оригінал», 1999. – 240 с.
11. История городов и сел Украинской ССР: Харьковская область. – К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1976. – 722 с.
12. Івченко А. Міста України. Довідник. – К.: НВП «Картографія», 1999. – 136 с.
13. Івченко А. Містечка України. Довідник. – К.: НВП «Картографія», 2000. – 184 с.
14. Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. – 1002 с.
15. Історія селянства Української РСР: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1967.
16. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. – К.: Наукова думка, 2006.
17. Красніков М. П., Трегуба С. Г. Харківська область (географічний нарис). – К.: Радянська школа, 1962. – 102 с.
18. Мариненко Д. Т. Красноградський район (історико-краєзнав. нарис). – Красноград, 1992. – 112 с.

19. Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – 400 с.
20. Обзор Харьковской губернии за 1906 год. – Х.: Типография Губер. правления, [б. г.]. – 43 с.
21. Обзор Харьковской губернии за 1913 г. – Х.: Типография Губернского правления, [б.г.]. – 39 с.
22. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1991. – 224 с.
23. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLVI Харьковская губерния. – СПб., 1904. – 297 с.
24. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси: Вертикаль, 2007. – 640 с.
25. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.): Статистические очерки. – М.: Государственное статистическое издательство, 1956. – 352 с.
26. Рідний край: Навчальний посібник з народознавства. – Х.: Основа, 1994. – 582 с.
27. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. – СПб.: Издание А. Ф. Девриена, 1903. – Т. 7. Малороссия. – 518 с.
28. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. – Х.: Кн. изд-во, 1964. – 460 с.
29. СССР. Административно-территориальное деление Союзных республик на 1 января 1946 года. – 4-е изд, доп. – М.: Изд-во «Известия Советов Депутатов трудящихся СССР», 1946. – 484 с.
30. Тронько П. Т. Краєзнавчий рух в Україні: здобутки і проблеми // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). – Вип. 22-23. – К., 2003. – С. 4-20.
31. Удовик І., Кукса М. Україна, Слобожанщина, Куп'янщина (кн. пер.). – Куп'янськ, 1998. – 250 с.
32. Харківська область // <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
33. Харківська область в 1998 році (статистичний щорічник). – Х., 1999. – 318 с.
34. Харківська область в 2000 році (статистичний щорічник). – Х., 2001. – 484 с.
35. Харківська область у 2006 році (статистичний щорічник). – Х., 2007. – 562 с.
36. Харьковская губерния // <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
37. Харьковская область // Большая Советская Энциклопедия. – 2-е изд. – М.: БСЭ, 1957. – Т. 46. – С. 81-84
38. Харьковская область // <http://www.kharkov.ua/region/region.htm>
39. Харьковская область // <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

Д. Н. Черный

Город и село на Слободской Украине (конец XVIII – начало XXI в.)

Статья посвящена истории развития сети городских и сельских населенных пунктов в регионе Слободской Украины начиная со второй половины XVIII в. до начала XXI в. Анализируются количественные и качественные характеристики поселений разных типов, определяются влияние социально-экономических и политических факторов на увеличение или уменьшение их количества в условиях пребывания в рамках Харьковского наместничества, Харьковской губернии и Харьковской области.

Ключевые слова: город, село, населенный пункт, урбанизация, модернизация.

D. M. Chorniy

Town and Country of the Slobydskay Ukraine (the end of 18th – the beginning of 21st centuries)

The paper reveals the process of development of the network of urban and country localities in Slobydskay Ukraine region from the end of 18th to the beginning of 21st centuries. Quantitative and qualitative character of different types of localities, impact of social-economy and political factors on increase or reduction of its number in Kharkiv region ruled by governor-general, Kharkiv province and Kharkiv oblast has analysed.

Key words: town, country, locality, urbanization, modernization.